

УДК 340.1

КРИТИКА ЗВОДУ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Марчук І. Ю.

Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, м. Київ, Україна

У статті на підставі аналізу дореволюційної критики Зводу законів Російської імперії визначені та узагальнені основні його недоліки, які висувались представниками вченими-юристами та юристами-практиками в період XIX – початок XX століття, а також надана оцінка об'єктивності та обґрунтованості цієї критики.

Ключові слова: критика, М. Сперанський, Звід законів Російської імперії, юридична техніка, систематизація законодавства.

За роки української незалежності органи державної влади здійснили значну діяльність спрямовану на розроблення та прийняття нормативно-юридичних актів, які стосуються регулювання багатьох сфер суспільних відносин. Зазначені акти разом з актами, які з'явилися ще за радянських часів і які відповідно до Закону України «Про правонаступництво» від 12.09.1991 № 1543-ХІІ стали частиною українського законодавства утворюють великий нормативний масив, що потребує (чим далі тим в більшій мірі) проведення роботи, яка спрямована на його впорядкування та систематизацію.

Певні дії в цьому напрямку відбувається, про що свідчить поява в нашій країні нових кодексів (Податкового, Цивільного, Кримінального кодексів України тощо), однак ця діяльність є явно недостатньою. Гальмує процес систематизації законодавства не тільки політичні та економічні фактори, а й відсутність чіткого розуміння яким чином та в яких формах тощо повинна відбуватись це впорядкування законодавства.

Деякими українським науковцями та державними діячами час від часу піднімається питання про необхідність проведення систематизації законодавства України у вигляді зводу законів. Це вимагає наукового вирішення великого кола питань, які стосується, крім всього іншого, принципів та форм проведення систематизації у вигляді зводу законів, його правової природи та правил проведення систематизації тощо. Все це передбачає усвідомлення та вирішення значного кола питань в тому числі шляхом звернення до історичного досвіду здійснення систематизації законодавства у вигляді зводу законів, які мали місце в минулому.

Виходячи з вищевикладеного, дуже цікавим та корисним є вивчення та аналіз діяльності Другого кодифікаційного Відділення Власної Його Імператорського Ве-

личності Канцелярії, яку можливо назвати «Комісією М. Сперанського» по проведенню систематизації законодавства Російської імперії, яка діяла в період першої половини XIX ст., включаючи розбір тієї критики, яку зазнавала її діяльність та результати цієї діяльності – Повне зібрання законів та Звід законів Російської імперії.

Критика Зводу законів Російської імперії мала місце у дослідженні багатьох науковців, що працювали в період XIX – початок XX ст.ст. Серед найбільш значних можливо виділити наступних авторів: Бернера А., Васьковського С., Жирлева О., Кавеліна К., М. Корфа, Майкова П., Пахмана С., Шимановського М., Філіппова О., Філіппова М. та ін.

Сучасними здобутками по системному дослідженню дореволюційної критики Зводу законів Російської імперії юридична та історична наука не відзначилась. На практиці зустрічаються поодинокі роботи науковців, які торкнулись лише аналізу даної теми за галузевою приналежністю. До таких робіт можливо віднести наукові праці Теслі А. [1], Томсінова В. [5] та інших.

Метою даної статті є визначення та узагальнення основних напрямків критики Зводу законів Російської імперії, яка мала місце в роботах вчених-юристів та юристів-практиків в період XIX – початок XX ст.ст., а також проведення її аналізу згаданих критичних зауважень на предмет їх об'єктивності, доречності та обґрунтованості.

Законодавство Російської імперії XVIII – XIX століть перебувало в занедбаному стані, що в свою чергу призвело, крім всього іншого до створення перепон для розвитку державно-правової системи. Це розуміло керівництво держави, яке чітко усвідомлювало необхідність проведення систематизації законодавства.

Однак лише Микола I (1796-1855) здійснив реальні та ефективні дії, що були спрямовані на впорядкування хаотичного та безсистемного законодавства Російської імперії. Це відбулося завдяки тому, що робота по впорядкуванню була доручена М. Сперанському.

Сперанський М. займав різні посади ще за попередника Миколи I – імператора Олександра I (1777-1825). Він у своєму кар'єрному рості пройшов шлях від домашнього секретаря до тайного радника імператора. На цих посадах, Сперанський М. став автором ліберальних перетворень та ініціатором створення Державної Ради (1810), розробив план адміністративної реформи для Сибіру, «План фінансів» та інше. І лише за правління Миколи I Сперанський М. зосередився на систематизаційній роботі, яка була пов'язана зі створенням Зводу законів Російської імперії.

Підготовчий процес по систематизації законодавства Російської імперії, яким керував Сперанський М., супроводжувався постійними ваганням з його боку з приводу того, як правильно провести упорядкування великого масиву законодавства. В решті-решт обравши модель поетапної систематизації законодавства Російської імперії, ним було розпочато роботу спочатку по підготовці Повного зібрання законів Російської імперії, а згодом і Зводу законів Російської імперії. Цей порядок систематизації законодавства Російської імперії був підтриманий Миколою I та багатьма сучасниками Сперанського М. такими як Карамзін М., Розенкамф Г. та ін. В результаті проведеної роботи спочатку з'явилося Повне зібрання законів Російської імперії (1830), а згодом – Звід законів Російської імперії (1832).

В науковій та політичній літературі результат роботи Сперанського М. отримав неоднозначну оцінку, яка знаходилась в діапазоні від підлабузницьких похвал до

жорсткої критики. Більше того Тесля А. відзначає, що «якщо не брати перших похвальних полуофіційних відгуків і нейтрального відношення до Зводу зі сторони Победоносцева К. П., то потрібно сказати, що загальна оцінка до Зводу у вітчизняній правовій літературі 70-х рр. XIX – початку XX ст.ст. була в переважній більшості критичною» [1].

Основні критичні зауваження щодо Зводу законів Російської імперії, як нормативно-правового акту, були зроблені з боку наукового співтовариства і в першу чергу представників галузевих наук (в основному цивільного та кримінального права).

Зокрема, цивілістами було прискіпливо досліджено X том Зводу законів Російської імперії, а представниками кримінального права – розділи, що стосувались злочинів і відповідальності за їх вчення та інше. Не зважаючи на вузький (галузевий) погляд більшості науковців на Звід законів Російської імперії, зроблені ними висновки дозволяють нам зрозуміти не тільки недоліки Зводу законів Російської імперії з точки зору цивільно-правової та кримінально-правової науки, але й побачити їх загальнотеоретичні претензії та зауваження, які вбачала щодо Зводу законів тогочасна юридична наука.

Мабуть найбільш критично налаштованим до Зводу законів Російської імперії був Кавелін К. Даний автор не підбирав слів при формуванні своїх претензій до Зводу законів. При цьому основний його недолік він зводив того, що той мав хаотичний характер через невдало поєднані існуючі нормативно-правові акти, відсутність чіткої логіки в структурній його побудові і т.д., що створювало лише додаткові практичні та організаційні проблеми для правореалізаційної та правозастосовчої практики. Кавелін К. писав, що Звід законів Російської імперії «представляє з себе щось неусвідомлене хаотичне, ставить наші нові суди в глухий кут, збиває їх з толку і не дає виробитися і скластися у нас правильної, стрункої, послідовної судової практики, що складає всюди необхідну опору при застосуванні закону і природнього його доповнення» [1].

Про хаотичне розміщення законів, які віднесені до одного і того ж предмету врегулювання акцентували увагу й інші автори, зокрема Жирлев О. [3], С. Пахман [2]. Так, Пахман С. писав, що: «звід не відмічається систематичністю в порядку статей: що відносяться до одного предмету статті в ньому нерідко розкидані по різних частинам, що утруднює користування зводом» [2; 20], а Жирлев О. в свою чергу відмічав, що «так, закони кримінальні, зібрані в 15 томів, що завершає звід, зустрічаються в інших томах, наприклад в різних уставах казенного управління» або «правила казенного управління поміщені правила про приватні ліси, про приватну золотопромисловість, що відносяться скоріше всього до цивільних майнових законів, ніж до казенного управління» [3; 62].

Зауваження про те, що певні закони, які відносяться до одного і того ж предмету розміщені в різних томах, книгах Зводу законів Російської імперії, або повторюються в них висловлювались багатьма юристами-практиками. Корф М. в своїй праці дає підтвердження існування серед його сучасників думки про вказаний вище недолік зводу і вказує: «роз'єднані предмети, що мають... нерозривний зв'язок, і навпаки, не у всьому правильний (прим. автора – Звід законів Російської імперії) і багато його частин формують одні марні повторення» [4; 322]. Така думка «суспільства XIX ст.» Корфу М. зовсім не імпонує, оскільки він вважає, що «всі закони... до одного предмету відносяться, також поєднані в одне місце, по системі самій суво-

рій, логічній і заснованій на тривалому роздумі про практичну його зручність. Протиріччя ... відбуваються не від того, що один і той же закон повторюється ..., а від самої сутності законів, як зібрані в зводі в тій же силі, без всілякого, ... виправлення їх, відповідно, і усунути бути не можуть за допомогою переміщення різних статей з одного місця на інше чи змінити прийнятого в зводі плану, але лише за допомогою удосконалення різних частин законодавства.» [5; 147-149].

Ця відповідь критикам Сперанського М. вбачається доречною, оскільки Друге кваліфікаційне Відділення Його Імператорської Величності Канцелярії, при створенні Зводу законів Російської імперії не мало на меті проведення змін у законодавстві, а лише вирішувало завдання його систематизації у незмінній формі та змісті нормативно-правових актів.

Тесля А. розглядаючи погляди Васьковського Є. та Пахмана С. – видатних цивілістів ХІХ ст. – з приводу їх поглядів на недоліки Зводу законів Російської імперії писав, що ці вчені виділяли наступні вади Зводу законів: «казуїстичність; несамостійність (неправильна вказівка посилань на ті нормативно-правові акти, які були зазначені в Зводі законів або невідповідність тексту назві самого нормативного акту) та застарілість (невідповідність норм Зводу законів тим суспільним відносинам, які існували в реалії)» [1].

Дореволюційний дослідник Зводу законів Російської імперії Жирлев О. зауважує на неповноту систематизації законодавства Російської імперії, вказуючи, що в "звід законів не ввійшли постанови військові і морські, – що склали в результаті предмети окремих значних законів" [3, с. 66].

Крім оцінок Зводу законів з боку представників російської юридичної науки існувала думка практикуючих юристів (фахівців в галузі права) та державних службовців. Так, керівник Першого відділення комісії Власної Його Імператорського Величності Канцелярії в період 1889-1896 рр. Рененкамф К. зазначав про те, що до Зводу законів Російської імперії не було включено все законодавство Російської імперії. Дійсно, як вже вище було вказано до Зводу законів не було включено морські та військові постанови. Але, з іншої сторони самі ж юристи-практики роблять спробу виправдати цей недолік через й так громіздкий об'єм Зводу законів, який міг би бути ще більшим.

Цікавим є той факт, що саме великий об'єм Зводу законів відзначається як загальноновживаний недолік серед представників науки та юридичної практики. При цьому слід мати на увазі, і це розуміли деякі критики Зводу законів Російської імперії, що через тривалу відсутність систематизації законодавства в Російській імперії (від Соборного уложення 1649 р. до царювання Микола І (1825) було накопичено велику кількість нормативно-правових актів, впорядкування яких у ході систематизації і спричинило до виникнення значного за своїм об'ємом нормативно-юридичного акту – Зводу законів Російської імперії. Крім того, слід пам'ятати про основне правило систематизації законодавства, яке було запропоноване М. Сперанським та підтримане імператором Миколаю І, що полягало у точному відтворенні нормативно-правових актів без можливості їх редакції. Тому згадана вище критика з цього приводу вбачається не зовсім обгрунтованою.

Ще одним недоліком Зводу законів на який звертали увагу вчені-юристи та практики, зокрема Корф М., Реннекамф К., Романович-Славатінській О., Філіппов О. було включення до Зводу законів тих нормативних-актів, які вже не викорис-

товували для регулювання суспільних відносин, тобто це так званих «мертвих норм». Філіппов О. з цього приводу вказує, що Звід законів Російської імперії «зберігав в числі своїх постанов такі, які не мали розумних основ в умовах сучасного життя» [6; 554]. Це ж зауваження підтримував Корф М., який зазначає, що Звід законів Російської імперії «штучно призвав до життя не одну ... постанову, яка, при загальному русі законодавства, само собою повинна зникнути і уступити місце іншому, більш відповідаючому дійсності» [4; 321].

В свою чергу, Ренненкампф К. вказує, що намір формувачів Зводу законів включити все діюче законодавство, яке не було поділено на актуальний і неактуальний характер в результаті призвело до відсутності системи, взаємного зв'язку законів, різність основ зводу, що врешті-решт стало передумовою до виникнення об'ємності та протиріч. Вбачається, що ці зауваження не справедливі, оскільки будь-яка норма мертва вона чи ні, систематизатор у процесі інкорпорації не має право її виключити. Логіка цих критиків є зрозумілою, хоча навряд чи є вірною з правової точки зору. Під час проведення систематизації у формі інкорпорації ми зобов'язані вносити всі нормативно-юридичні акти, які систематизуються без виключення до акту систематизації не залежно від наявності у них мертвих норм, колізій, внутрішніх протиріч і т.д.. Винятком з цього правила можуть бути коли особи, які проводять впорядкування законодавства наділенні нормотворчими повноваженнями, однак в такому випадку мова буде йти не про інкорпорацію, а про іншій формі систематизації – консолідацію, кодифікацію. Не випадково Алексєєв С. даючи характеристику систематизації у формі зводу законів пише, що «за своєю історичною та фактичною основою він (звід законів – М.І.) є актом офіційної системної інкорпорації» [9; 263].

Ще одним значним критичним зауваженням на адресу Зводу законів Російської імперії, яке висловлював Романович-Славатинським О. було те, що в ньому перемішались законодавчі акти з міністерськими розпорядження. Тим самим це призвело до порушення системи та змісту зводу.

У Корф М. ми фактично находимо відповідь на це зауваження. Він пише, як людина, що безпосередньо приймала участь у створенні зводу, пояснював що «формуваці зводу, зустрічаючи пробіли в діючих законах, старались поповнювати їх правилами, запозиченими з різних циркулярів в приписів самих міністрів ... і таким чином не установлювали розмежувань між законами у власному смислі і приписами чи розпорядженнями урядовими» [5; 150]. Вважаю, що в зауваженні Романович-Славатинського О. є певний сенс, однак слід мати на увазі, що звід законів як акт систематизації є продуктом свого часу. Правила юридичної техніки в цілому, а тим паче до проведення систематизації, були мало дослідженим питанням тогочасної юридичної науки, тому тяжко було очікувати, що в процесі роботи Сперанського М. буде отриманий звід законів в тому розумінні та з дотримання юридичної техніки, які існували в світі.

Вище згадані недоліки Зводу законів Російської імперії в переважній більшості стосувались критики застосованої юридичної техніки до створення зводу. Однак, була і інша критика з принципово іншим спрямуванням.

Так, Філіппов М. заперечував взагалі необхідність існування зводу законів як такого. Його точку зору ґрунтувалась на тезі, що Звід законів Російської імперії знищив судову практику та припинив розвиток вивчення природнього права через

зникнення необхідності у створенні приватних зводів законів, згаданий автор також вважав, що вивчення законодавства було б більш ґрунтовним при існуванні лише Повного зібрання законів.

Про гальмування систематизації законодавства через прийняття Зводу законів Російської імперії говорив і його однофамілець Філіппов О., який вказував «що справа створення цивільного Уложення так у нас уповільнилась, а від части і тому, що струнка зовнішня система, придана нашим законам в Зводі його знаменитим творцем, допомогла йому отримати у нас «оманливий вид повного кодексу» [6; 553].

Із запропонованими твердженнями авторів не можливо погодитись через те, що саме звід законів як проміжна ланка у розвитку законодавства Російської імперії надав можливість у майбутньому створити різноманітні уложення і тим більше через свою логічну побудову дозволив розвивати судову практику та підняти рівень юридичної освіти.

«Звід законів будучи актом інкопоративного типу містить разом з тим кодифікаційні елементи чи у всякому випадку є елементом схожим кодифікаційним. Звідси і визначені з техніко-юридичні сторони розвитку зводу як акту, що являється вищою формою кодифікації. Тобто є можливість перетворити звід законів із інкопоративного акту в кодифікаційний акт, точніше акт вищої форми кодифікації» [9; 285. Див також: 10; 143. 11; 56-59].

Викладене дає підстави для наступних висновків:

1. Критичні зауваження щодо заводу законів, які висловлювали представниками юридичної науки та практики XIX ст. – початку XX ст. можуть бути зведені до наступного:

- звід законів як систематизований акт був виданий передчасно, оскільки можливо було зупинитись на Повному зібранні законів;
- через створення зводу законів відпала необхідність у створенні уложень, що загальмувала розвиток системи законодавства Російської імперії;
- нерідко звід законів містить неточний текст внесеного законодавства Російської імперії;
- в зводі законів були включені нормативно-юридичні акти, які не використовували на практиці;
- у зводі законів були включені акти, які суперечили один одному;
- існування протиріччя між поєднаними актами.

Крім того вони зазначали, що зводу законів притаманно:

- розкиданість законів, що відносяться до одного предмету по різним томам зводу законів;
- неправильна вказівка на джерело звідкіля залучений текст до зводу законів;
- не автентичне наведення тексту акту, що інкорпорувався до зводу законів;
- великий об'єм;
- включення в текст зводу законів мертвих норм;
- неврегульованість або неповна врегульованість всіх інститутів права зводу законів;
- тощо.

2. Не завжди критика на адресу Зводу законів Російської імперії та особисто про Сперанського М., як систематизатора, була обґрунтованою та справедливою.

3. Беручи до увагу критичні зауваження щодо Зводу законів Російської імперії, про які вказувалось вище, слід пам'ятати та враховувати суб'єктивний чинник, який дуже часто впливав на кінцеву оцінку систематизованого акту, як Зводу законів Російської імперії та персоналі Сперанського М. Останній виступаючи улюбленцем імператора відібрав успіх та славу у багатьох представників правлячої еліти.

Крім того його діяльність, яка була спрямована на укріплення російської державності в її абсолютистській формі не могла не визивати антипатій зі сторони так названих прогресивних «слоїв суспільства». Все це спричиняло не тільки об'єктивну критику Зводу законів Російської імперії, а й певну суб'єктивну його оцінку, яка не завжди була справедливою та доречною.

4. Зводу законів Російської імперії і роботі Сперанського М. на поприщі його створені були притаманні певні недоліки. Однодумець та людина, яка пропрацювала з ним пліч-о-пліч – Корф М. писав, що «Сперанський и Государь не відстоювали свою роботу, визнавали, що в ній, як і у всякому людському витворі рук людських, можуть бути недоліки, виправленню яких потрібно надати часу та досвіду» [4; 318].

Вцілому Звід законів Російської імперії відображував позитивну роль у розвитку правової системи Російської імперії, оскільки за допомогою зводу законів відбулося оприлюднення нормативно-юридичних актів, якими держава намагалася врегулювати суспільні відносини, що в свою чергу створило умови для вдосконалення правореалізаційної та правозастосовної практики.

Поява Зводу законів Російської імперії надало поштовх для дослідження проблеми систематизації в російській юридичній науці про що свідчить поява відповідних наукових праць в кінці XIX – XX ст. тощо.

Список літератури

1. Тесля А. А. Источника гражданского права Российской империи XIX – начала XX века / А. А. Тесля // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://civil-law.narod.ru/wissled/teslya/igpri4.html#1>.
2. Пахман С. В. История кодификации гражданского права / С. В. Пахман. – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. – . – Т. – 1876. – 485 с.
3. Жирлев А. Своде законов Российской империи / А. Жирлев. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1905. – 277 с.
4. Корф М. А. Жизнь графа Сперанского / М. А. Корф. – СПб. : Издание императорской публичной библиотеки. – . – Т. 2. – 1861. – 400 с.
5. Майков П. М. О Своде законов Российской империи / П. М. Майков / [Под ред. В. А. Томсинова]. – М. : «Зерцало», 2006. – 189 с.
6. Филипов А. Н. Учебник истории русского права / А. Н. Филипов. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1907. – 732 с.
7. Романович-Славатинский А. В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. Основные государственные законы / А. В. Романович-Славатинский – К., 1886. – 307 с.
8. Севастьянов Ф. Л. К истории кодификации русского права в первой трети XIX века / Ф. Л. Севастьянов // Вестник РГГУ. – 2008. – № 4. – С. 203-221.
9. Алексеев С. С. Общая теория права. – В 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит. – . – Т. 2. – 1982. – 360 с.
10. Зивс С. Л. Развитие форм прав в современных империалистических государствах / С. Л. Зивс. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 214 с.
11. Пиголкин А. С. Проблемы систематизации законодательства Российской Федерации / А. С. Пиголкин // Закон: создание и толкование. – М. : Спарк, 1998. – С. 56-64.

Марчук И. Ю. Критика свода законов Российской Империи в дореволюционной юридической литературе / И. Ю. Марчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2012. – Т. 25 (64). № 1. 2012. – С. 290-297.

В статье на основании анализа дореволюционной критики свода законов Российской империи определено и обобщено основные его недостатки, которые предоставлялись учеными-юристами и юристами-практиками в период XIX – начало XX века, а также представлена оценка объективности и обоснованности этой критики.

Ключевые слова: критика, М. Сперанский, Свод законов Российской Империи, юридическая техника, систематизация законодательства.

Marchuk I. Critique of of the Laws of the Russian Empire in the pre-revolutionary legal literature / I. Marchuk // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2012. – Vol. 25 (64). № 1. 2012. – P. 290-297.

Based on an analysis of pre-revolutionary critics of the Code of Laws of the Russian Empire the article determines and summarizes its main defects discovered by academic lawyers and practitioners in law during the nineteenth - early twentieth century, as well as the validity of the proposed critical comments has also been assessed.

Keywords: criticism, Speransky, Code of Laws of the Russian Empire, the legal technique, classification laws.

Статья поступила в редакцию 27.03.2012.